

Verhoudingen tussen de sociale partners in Nederland anno 2005: corporatisme of lobbyisme?

Agnes Akkerman

Agnes Akkerman is als universitair docent verbonden aan de Faculteit der Management Wetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen¹. Adres: Thomas van Aquinostraat 5, Postbus 9108, 6500 HK Nijmegen, E-mail: a.akkerman@fm.ru.nl.

Samenvatting

Dit artikel richt zich op het beantwoorden van de vraag of in Nederland een zelfde verschuiving optreedt van neocorporatistisch overleg naar parlementaire beïnvloeding als in Scandinavië het geval lijkt te zijn. De centrale stelling is dat er vooralsnog geen aanleiding is om te veronderstellen dat het Nederlandse overlegmodel aan belang heeft ingeboet. Dit wordt beargumenteerd door te wijzen op twee belangrijke neocorporatistische kenmerken van het Nederlandse overlegmodel. Betoogd wordt dat het netwerk van arbeidsvoorwaardenbeleid gesloten is en daarmee moeilijk toegankelijk voor buitenstaanders. Daarnaast wordt gewezen op de sterk sturende rol van de overheid in dit netwerk. Beredeneerd wordt dat een gesloten en hiërarchisch netwerk enerzijds niet uitsluit dat er naast dit overleg ook lobbyactiviteiten via het parlement plaatsvinden en anderzijds juist aanleiding kan zijn voor het ontplooiën van lobbyactiviteiten door overlegpartijen en buitenstaanders. Lobbyactiviteiten zijn dan complementair aan neocorporatistisch overleg in plaats van een alternatief daarvoor. Als eerste empirische verkenning van eventuele lobbyactiviteiten wordt een analyse uitge-

voerd van Tweede Kamervragen. Er blijkt dat er geen sprake is van lobbyactiviteiten door overlegpartijen via het parlement. Dit artikel wordt afgesloten met een onderzoeksagenda waarin de positie van buitenstaanders van het overlegmodel en hun lobbyactiviteiten centraal staan.

1. Inleiding

Centraal in dit artikel staat de vraag in hoeverre de verhoudingen tussen de sociale partners in Nederland (te weten werkgevers, werknemers en overheid) een neocorporatistisch samenwerkingspatroon kennen, of ook kenmerken vertonen van een lobbynetwerk. De aanleiding voor dit artikel is recent onderzoek naar een trend in Scandinavische landen die zou wijzen op een verschuiving in patronen in samenwerking tussen belangenorganisaties en overheid. De verschuiving houdt, kort gezegd, in dat deze samenwerking steeds minder binnen vaste, geïnstitutionaliseerde overlegorganen plaatsvindt en steeds meer informeel plaatsvindt op een ad-hoc basis. Die informele samenwerking wordt door de auteurs beschreven als 'lobbyisme' (Christiansen en Rommetvedt 1999; Blom-Hansen 2001; Binderkrantz 2003). Lobbyisme wordt

gezien als een natuurlijke reactie van belangenorganisaties op het verdwijnen van vaste overlegorganen: belangenorganisaties kunnen niets anders dan het beïnvloeden van machtige politieke actoren via lobbyactiviteiten. Omdat het parlement in Scandinavische landen sterk aan invloed heeft gewonnen het laatste decennium, zoekt men empirische bewijzen voor een trend van neocorporatistische samenwerkingspatronen naar parlementair lobbyisme. Naast parlementair lobbyisme onderscheidt men nog 'administratief lobbyisme', 'administratief corporatisme' en 'parlementair corporatisme' (Christiansen en Rommetvedt 1999, 197; zie ook Svensson en Öberg 2002). De teloorgang van geïnstitutionaliseerd overleg tussen belangenorganisaties en overheid wordt in de Scandinavische studies ook aangetroffen op de terreinen van arbeidsverhoudingen en sociaal-economisch beleid. In de inleiding van dit themanummer is reeds gerefereerd aan het in 1991 éézijdig terugtrekken van de Zweedse werkgeverskoepel SAF uit alle besturen van publieke organisaties (Blom-Hansen 2000; 2001) en de negatieve associaties die het geïnstitutionaliseerd overleg, naast in Zweden, ook in Noorwegen en Denemarken opriep (Blom-Hansen en Daugbjerg 1999, 212-216).

Ook in Nederland wordt vaak gesteld dat het Nederlandse poldermodel, als overlegmodel tussen sociale partners en overheid, op zijn retour is. Delsen voorspelt het einde van het poldermodel. Ten eerste zou het poldermodel, na de succesvolle zelf geregisseerde invoering van meer marktwerking, zijn eigen legitimiteit hebben ondergraven. Ten tweede zal de toenemende concurrentie door een Europese markt het traditionele succes van loonafspraken belemmeren (Delsen 2002, 172-173) en de mogelijkheden tot het maken van afspraken tot loonmatiging belemmeren. Andere auteurs stellen overigens dat van een 'poldermodel' in de Nederlandse overlegcircuits op de terreinen van arbeidsverhoudingen en sociaal-economisch beleid nooit enige sprake is geweest. Woldendorp (2005) stelt bijvoorbeeld dat het poldermodel helemaal niet bestaat, en stelt dat het Nederlandse systeem van geïnstitutionaliseerd overleg een bijzondere vorm is van neocorporatisme. Kwalificaties als 'Dutch Disease' en 'Dutch Miracle' zijn volgens hem overdreven. Hij verklaart het succes en falen van het Nederlandse overlegmodel als variatie in de

effectiviteit van de neocorporatistische regeringsstrategie die afhankelijk zou zijn van macro-economische, externe en institutionele context (Woldendorp 2005, 395). Woldendorp (2005) voorziet dus geen teloorgang van het neocorporatisme, maar stelt alleen dat Nederland met zijn geïnstitutionaliseerd overleg geen uitzonderlijke positie inneemt. Ook Katz et al. (2004, 215) stellen vast dat in veel landen nog steeds of weer sprake is van geïnstitutionaliseerd overleg dat resulteert in tripartiete overeenkomsten, in tegenstelling tot de in de jaren Tachtig voorspelde teloorgang van het neocorporatisme.

Al is het bestaan van een poldermodel als 'model' omstreden, de recente twijfel aan de kracht van het overleg tussen sociale partners en overheid vormt een goede aanleiding om na te gaan of ook in Nederland sprake is van het verdwijnen van neocorporatistische patronen van samenwerking tussen organisaties van werkgevers, vakbonden en overheid op de terreinen van arbeidsverhoudingen en sociaal-economisch beleid. Kunnen we verwachten dat ook (sterke) lobbyactiviteiten plaatsvinden en misschien wel in de plaats zijn gekomen van het overleg? In dit artikel komen de volgende vragen aan de orde: (a) Wat is de mix van corporatisme en lobbyisme die wij aantreffen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen en op het terrein van sociaal-economisch beleid? (b) Zijn er aanwijzingen te vinden voor het bestaan van parlementair lobbyisme op dit terrein?

Dit artikel probeert te laten zien dat het corporatisme in de Nederlandse verhoudingen tussen de sociale partners veel sterker is dan veelal wordt gedacht. Het artikel begint, in paragraaf 2, met een korte schets van het neocorporatisme in Nederland. Hierin komt de vraag aan de orde waarom in Nederland niet zo vaak wordt gesproken over neocorporatisme op het terrein van arbeidsverhoudingen en sociaal-economisch beleid. Ook worden recente ontwikkelingen geschetst die mogelijk een bedreiging kunnen vormen voor het geïnstitutionaliseerd overleg. Vervolgens wordt in paragraaf 3 ingegaan op de vraag of er, naast het centraal overleg, ook aanwijzingen bestaan voor parlementaire lobbyactiviteiten door belangenorganisaties van werkgevers en werknemers. Na een schets van de sterke en gesloten netwerken van werkgevers, werknemers en overheid wordt in paragraaf 4 een casus gepresenteerd. Deze casus betreft de alge-

meen verbindend verklaring van Collectieve Arbeidsvoorwaarden Overeenkomsten (CAO's). De algemeen verbindend verklaring van CAO's is een belangrijke randvoorwaarde voor het decentrale overleg tussen de sociale partners. Het dreigen met intrekking van de algemeen verbindend verklaring door de overheid, zoals recentelijk is gebeurd, is een toetsteen bij uitstek om te verkennen of de sociale partners via beïnvloeding van het parlement hebben geprobeerd de overheid op andere gedachten te brengen. Paragraaf 5 besluit dit artikel met een eerste, verkennend antwoord op de vraag welke specifieke mix van corporatisme en lobbyisme wij kunnen waarnemen in de samenwerking tussen de sociale partners en overheid. De ware aard van de sociaal-economische verhoudingen in Nederland is gelegen in het gesloten karakter van het lobbycircuit waarin de overheid, weliswaar op de achtergrond, nadrukkelijk een sturende rol vervult.

2. Ontwikkeling van het neocorporatisme in Nederland

Neocorporatisme laat zich kenschetsen als een stelsel van regels ten behoeve van collectieve beleidsbepaling en/of beleidsuitvoering (Schmitter 1979). Dit stelsel opereert naast het formele stelsel van wetgevende en uitvoerende macht. In dit stelsel participeert een aantal maatschappelijke groeperingen met tegengestelde belangen en de overheid. Deze actoren onderhandelen met elkaar over het te voeren beleid en zijn soms ook betrokken bij de uitvoering van het beleid. Meestal vinden de onderhandelingen en de uitvoering plaats in specifieke organisaties (instituten) aan de hand van formele en informele regels die zich in de loop van de tijd hebben ontwikkeld. In de literatuur over het neocorporatisme bestudeert men meestal de sociaal-economische sector. Dit komt omdat neocorporatistische arrangementen in eerste instantie leken voor te komen in landen waar klassentegenstellingen de belangrijkste scheidslijn leken te vormen. Neocorporatisme vormde een institutie die sociaal-economische tegenstellingen beheersbaar leek te houden. In beginsel zijn neocorporatistische regelingen natuurlijk mogelijk in alle beleidssectoren.

Corporatisme in het sociaal-economisch beleid

In de wetenschappelijke literatuur over het neocorporatisme heeft Nederland, samen met andere

door verzuiling gekenmerkte samenlevingen, traditioneel een uitzonderlijke plaats ingenomen (zie bijvoorbeeld Wassenberg 1982). Enerzijds leek de wijze waarop in Nederland de beleidsvorming en -uitvoering op sociaal-economisch terrein is gestructureerd te passen in het neocorporatistische model. Anderzijds werd vaak gewezen op de uitzonderlijke historie van verzuiling als verklaring van de specifieke vorm van het Nederlandse neocorporatisme, dat overigens ook typerend is voor het Belgisch, Zwitsers en Oostenrijks neocorporatisme.

De neocorporatistische literatuur die opgang maakte aan het eind van de jaren zeventig (Lehmbruch en Schmitter 1982; Schmitter en Lehmbruch 1979) baseert zich vooral op recente ontwikkelingen in landen zoals Zweden, Duitsland en Groot Brittannië. Door deze beperking wordt de aandacht gericht op twee ontwikkelingen. In de eerste plaats had men vooral interesse in de mate waarin neocorporatistische landen erin slaagden de kosten van aanpassingen aan de economische recessie in de jaren zeventig zonder grote sociaal-economische conflicten te verdelen. Hierbij werd het bestaan van een neocorporatistisch samenwerkingspatroon op beleidsterreinen binnen landen als *onafhankelijke* variabele beschouwd. Politiek-filosofen zagen in neocorporatistische overlegstructuren een normatief verdedigbaar alternatief voor de massademocratie die in het midden van de jaren zeventig in grote crisis leek te verkeren. De, door mondig geworden burgers, overvraagde overheid leek immers weinig daadkracht meer te tonen.

In de tweede plaats richtte de neocorporatistische literatuur de aandacht op de relatieve sterkte van de sociaal-democratische beweging in een land (Panitch 1981; Goldthorpe 1984). Hierbij werd het bestaan van een neocorporatistisch samenwerkingspatroon in beleidsprocessen binnen landen als *afhankelijke* variabele beschouwd. Door deze tweede beperking ging men voorbij aan het feit dat kleinere verzuilde landen (ook wel *consociational democracies*), zoals België, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland reeds veel langer neocorporatistische kenmerken vertoonden –terwijl daar juist sprake was van een relatief zwakkere, verdeelde arbeidersbeweging (zie bijvoorbeeld Wassenberg 1982). Sommige auteurs probeerden deze tegenstelling op te lossen door kleine landen als Nederland onder te brengen in de categorie *demo-*

cratic corporatism (Katzenstein 1985). Helaas veronachtzaamt ook die terminologie het verdeelde karakter van de verzuilde samenlevingen. In deze landen was immers sprake van deels overlappende maatschappelijke scheidslijnen (Lijphart 1977) die resulteerden in een relatief zwakkere positie van de sociaal democratie.

De relevante vraag is dan ook waar de wortels van het 'verzuilde neocorporatisme' lagen. De sleutel tot het antwoord is de positie van de christendemocratie in deze landen (vergelijk Van Kersbergen 1995). Christen-democratische partijen vormden in België, Nederland en Zwitserland vaak de spil in het politieke radarwerk². Deze samenlevingen werden voor en na de Tweede Wereldoorlog in belangrijke mate op christendemocratische leest geschoeid. De christendemocratische leer kende protestantse en rooms-katholieke varianten, maar beide hadden gemeen dat de overheid zich terughoudend zou moeten opstellen en slechts aanvullend zou moeten handelen. Individuen behoren in groepen (gezin, maatschappelijke organisaties) tot ontplooiing te komen. Een harmonische kijk op de intermenselijke betrekkingen resulteerde in een ideale maatschappelijke ordening waarin betrokken groepen allereerst *onderling* beleid maakten en geschillen beslechtten. In Nederland kreeg deze officieel vorm via de instelling van publiekrechtelijke bedrijfsorganen in de sociaal-economische en landbouwsector. Vergelijkbare organen werden opgericht op andere beleidsterreinen.

Kortom, terwijl de verzuiling verklaart waarom de arbeidersbeweging niet krachtig genoeg was om in Nederland een Zweeds model te introduceren, verklaart de maatschappijvisie van de politiek centrale christen-democratie waarom op veel meer terreinen dan de sociaal-economische instituties met neocorporatistische kenmerken verschenen en waarom daar al decennia lang sprake van was voordat in de jaren zeventig de neocorporatistische literatuur zich op Scandinavië, Duitsland en Groot-Brittannië stortte. De christen-democratische maatschappijvisie van een afstandelijke overheid versluisde evenwel ook de werkelijke rol van de overheid, die op de achtergrond een belangrijk stempel zette op het spel van de sociale partners. Op de sturende rol van de overheid wordt in de volgende paragraaf nader ingegaan.

In de jaren negentig van de vorige eeuw leken allerlei ontwikkelingen het klassieke neocorporatis-

tische kader te bedreigen, zoals globalisering van de economie en de Europese interne markt (Streeck en Schmitter 1991). De specifieke Nederlandse vorm kreeg ook nog eens met de gevolgen van de ontzuilende instituties te maken en met het beleidsadagium van de terugtrekkende overheid. In dezelfde periode als waar de Scandinavische auteurs over lobbyïsme een teloorlog van advies- en overlegorganen waarnemen, legde de terugtrekkende overheid in Nederland een sterke politieke druk op neocorporatistische overlegstructuren. Onder de kabinetten Kok I en II gingen sommige paarse politici zelfs zover dat zij het machtige middenveld wilden opblazen. Deze ontwikkeling lijkt te zijn voortgeschreden in de jaren die volgden. In de context van een steeds meer zelfstandig (eigenstandig) opererende overheid is het niet vreemd dat de controverse tussen vakbonden en Minister de Geus in het najaar van 2004—gesymboliseerd door de weigering door Lodewijk de Waal de minister voor het oog van de camera's de hand te schudden—werd gezien als het mogelijke einde van het fameuze Nederlandse poldermodel. We kunnen stellen dat, alhoewel de ontwikkeling van het corporatisme in Nederland een geheel eigen dynamiek heeft gekend, op dit moment wellicht de voorwaarden aanwezig zijn voor een meer informele invloedsstrategie van werkgeversorganisaties en vakbonden.

Structuur van het corporatistische overleg

Het is belangrijk te beseffen dat neocorporatisme gekenmerkt wordt door wederzijdse afhankelijkheid van de betrokken actoren, door uitsluiting van andere actoren en door een belangrijke sturende rol van de overheid. De staat en de maatschappelijke organisaties hebben elkaar nodig voor het daadwerkelijk uitvoeren van voorgenomen beleid. Vanwege die afhankelijkheid inzake de uitvoering is het niet verwonderlijk dat deze actoren ook sterk bij de beleidsbepaling worden betrokken. Hier vindt een impliciete afweging plaats: tegen de vaak als 'stroperig' verlopende beleidsvoorbereiding en besluitvorming staat een meer slagvaardige beleidsuitvoering omdat draagvlak is verkregen bij belangenorganisaties die verantwoordelijkheid dragen voor de uitvoering van het beleid

Tegelijkertijd worden andere *actoren* dan de vertegenwoordigende belangenorganisaties zoals cate-

gorale vakorganisaties formeel en feitelijk buitengesloten in bijvoorbeeld in de Sociaal-economische Raad en de Stichting van de Arbeid). Bekende voorbeelden van werknemersvertegenwoordigers op decentraal onderhandelingsniveau die niet vertegenwoordigd zijn in deze organen zijn de relatief grote vakorganisaties als NU '91 (een vakorganisatie voor verplegend personeel) en de kleinere VVMC (de Vereniging voor Rijdend personeel) (Akkerman 2000). Daarboven is er feitelijk ook sprake van het buitensluiten van de democratische wetgevende macht van het *parlement*, ook al bestaan er vaak informele verbindingen tussen politieke partijen in het parlement, de overheid en de maatschappelijke organisaties.

De overheid speelt – vaak op de achtergrond – een sterke, sturende rol. Zij kan altijd impliciet of expliciet dreigen om het beleid te formuleren zonder inbreng van de sociale partners. Door te dreigen met wetgeving die buiten de verzameling ligt van beleidsalternatieven die het meest geprefereerd worden door de sociale partners, worden de sociale partners gedwongen om zaken met elkaar te doen en compromissen te sluiten (Scharpf 1997, 197-201). Daarnaast heeft de overheid een grote invloed op de feitelijke kracht van de door de sociale partners bereikte akkoorden, omdat de overheid beschikt over specifieke bevoegdheden. Een belangrijk voorbeeld hiervan is het algemeen bindend verklaren van CAO's. De sturende rol van de overheid, die stoelt op (het dreigen met) machtsvertoon, blijft in Nederlandse studies vaak onderbelicht. Een reden hiervoor kan zijn dat de legitimering van het centraal overleg eruit bestaat dat de sociale partners uiteindelijk hetzelfde maatschappelijke verantwoordelijkheidsbesef delen. Een belangrijke uitzondering is de studie van Visser en Hemerijck (1997) die expliciet de 'schaduw van de hiërarchie' aanmerken als een conditie waaronder de sociale partners hun maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen.

Recente bedreigingen op mondiaal, Europees en nationaal niveau

Ongeveer tien jaar lang werd het neocorporatisme bewierookt. In Nederland werd dit gesymboliseerd door de presentatie van het Akkoord van Wassenaar in 1992 en de warme ontvangst van de lessen van de pleitbezorger van het poldermodel,

Wim Kok, in *Downing Street 10* en in het Witte Huis. Desalniettemin tekenden de donkere wolken zich al af aan de hemel.

Economische globalisering. Men moet ervoor oppassen algemene uitspraken te doen over economische globalisering en haar gevolgen, zonder de gevolgen per sector of zelfs individuele producten te onderzoeken. Desalniettemin is het ontegenzeggelijk waar dat de traditionele machtsverhoudingen tussen overheid en sociale partners door economische globalisering veranderen (vergelijk Martin 1994). Globalisering maakt het mogelijk dat werkgevers onderdelen van het productieproces relatief makkelijk kunnen verplaatsen naar die gebieden die gezien hun kostenbaten analyse het meest aantrekkelijk zijn (Scholte 2005) Dit betekent dat de overheid minder beleidsvrijheid geniet en dat de positie van werknemersorganisaties verzwakt. Deze ontwikkeling impliceert niet dat werkgevers nu tegenover werknemers en overheid komen te staan. Veeleer is sprake van een tegenstelling binnen die groepen actoren (bijvoorbeeld onderdelen van overheid, werkgevers en werknemers). Wel betekent dit dat de traditionele wederzijdse afhankelijkheid die mede ten grondslag lag aan het neocorporatisme door economische globalisering afbrokkelt door toenemende tegenstellingen binnen koepelorganisaties van werkgevers en werknemers en binnen de overheid.

Europeanisering. De stappen ter intensivering van Europese integratie sinds de Europese Akte van 1985 zijn volgens sommigen (bijv. Milward 1992) een antwoord van de Europese staten op toenemende economische globalisering. Lidstaten leverden daartoe op belangrijke beleidsterreinen een zekere mate van beleidsvrijheid in ten gunste van het Europese niveau in de verwachting dat nog meer beleidsvrijheid verloren zou gaan als men elkaar zou beconcurreren. Hoewel er formeel vele beleidsterreinen zijn waar neocorporatistische instituties een belangrijke rol bleven spelen op nationaal niveau, heeft Europese integratie door het primaat van de interne marktwerking en het bijbehorende mededingingsbeleid desalniettemin geleid tot een verdere afkalving van de beleidsvrijheid van nationale overheden en de mogelijkheid van de sociale partners daar invloed op uit te oefenen. Op dit moment merken de sociale partners hoezeer in de

wereld van pensioenen en ziektekostenverzekering concurrentie hun traditionele invloedssfeer in de beleidsvoorbereiding en –uitvoering aantast. Weliswaar bieden de Europese Sociale Dialoog en de *Open Method of Coordination* (vergelijk Van Kersbergen en Verbeek 2004) mogelijkheden om verloren terrein terug te winnen, maar - hoe men het went of keert – Europese integratie betekent een bedreiging van de gesloten, hiërarchische wereld van de sociale partners.

De terugtrekkende overheid. De jaren negentig kenmerkten zich in bestuurlijk Nederland door de nadruk op een terugtrekkende overheid. De populairre analyse dat de overheid geen daadkracht meer zou bezitten en de samenleving nog slechts zou bestaan uit clusters van netwerken en *policy advocacy coalitions* leidde ertoe dat weinigen meer oog hadden voor de interventiemacht die de overheid nog altijd bezit. De verdere individualisering van de Nederlandse samenleving, gekoppeld aan onvrede met bestaande bestuursstijlen, resulteerde in een grote fluctuatie in de voorkeuren van Nederlandse kiezers. De consequenties van de terugtrekkende overheid voor de neocorporatistische instellingen zijn potentieel enorm. De verdwijning van het CDA uit de regeringscoalities tussen 1994 en 2002 leidde bovendien tot een open aanval op het Nederlandse maatschappelijke middenveld. Het leek erop dat de staat het maatschappelijk middenveld niet meer als vaste onderhandelingspartij nodig had, maar inzette op marktwerking en op concurrentie in plaats van coördinatie. Een goed voorbeeld hiervan is opheffen van het monopolie van de ANWB op de plaatsing van bewegwijzering.

De vraag is gerechtvaardigd in hoeverre het neocorporatistische overleg in van Nederland aan het wankelen is door bovengenoemde ontwikkelingen. Feitelijk heeft een beleidsterrein met een neocorporatistische structuur veel weg van een gesloten, hiërarchisch netwerk. Daarbinnen zal lobbyen door belangenorganisaties en overheid voortdurend voorkomen. In die zin is de discussie over een verschuiving naar sterkere lobbyactiviteiten door belangenorganisaties voor het terrein van arbeidsverhoudingen en sociaal-economisch beleid een analytisch weinig zinvolle. Veel belangrijker is de vraag of er een verschuiving is opgetreden van het gesloten, hiërarchische netwerk zoals gedefinieerd

langs de formele lijnen van het geïnstitutionaliseerd overleg, naar een meer open netwerk, waar lobbyactiviteiten sterker dan voorheen worden geïnitieerd op een ad hoc basis. Hieronder zal aan de hand van kenmerken van het huidige geïnstitutionaliseerde overleg worden beweerd dat het neocorporatistische overleg in Nederland niet aan het wankelen is gebracht. Vervolgens zal worden uiteengezet wat dit betekent voor de plaats van lobbyen en netwerkvorming in de neocorporatistisch georganiseerde sociaal-economische sector.

3. Centraal overleg of parlementaire beïnvloeding?

De kernvraag van dit artikel is de vraag of zich in Nederland een vergelijkbare verschuiving heeft voorgedaan van corporatistisch overleg naar ad hoc beïnvloeding via het parlement zoals wordt waargenomen in de Scandinavische landen. Voordat we kunnen spreken van een verschuiving, moet voldaan zijn aan twee voorwaarden. De eerste voorwaarde is dat het neocorporatistisch overleg over arbeidsvoorwaarden aan belang heeft ingeboet. De tweede voorwaarde is dat tegelijkertijd de beïnvloeding van het parlement op dit beleidsterrein moet zijn toegenomen. Nog los van de vraag of de indicatoren die door de Scandinavische onderzoekers voor beide trends worden gebruikt deze verschuiving ook overtuigend aantonen, is er weinig aanleiding om te verwachten dat een dergelijke trend zich ook voor zou doen in ons land. Het Nederlandse systeem van arbeidsvoorwaardenvorming kan namelijk nog steeds als typisch neocorporatistisch worden aangemerkt. Hieronder zal aan de hand van twee belangrijke kenmerken van dit systeem worden aangetoond dat de Nederlandse arbeidsvoorwaardenvorming voornamelijk plaatsvindt in een gesloten hiërarchisch netwerk. Aan de eerste voorwaarde van de aanwezigheid van een *verschuiving* van activiteiten van belangenorganisaties in de richting van parlementair lobbyisme wordt in Nederland derhalve niet voldaan. Dit sluit niet uit dat ook in ons land sprake kan zijn van een toename aan invloedspogingen van belangengroepen via het parlement. Op deze mogelijkheid wordt in conclusie van dit artikel dieper ingegaan.

Toegang tot het Walhalla: een gesloten netwerk
Het overleg met de Regering en de medebesluitvorming over het arbeidsvoorwaardenbeleid concen-

treren zich in Nederland bij twee overlegorganen: de Sociaal-economische Raad (SER) en de Stichting van de Arbeid (STAR). De overlap tussen de leden van deze twee organisaties is groot. Voor de werknemers geldt zelfs dat alle leden van de Stichting van de Arbeid tevens zitting hebben in de SER, sommige als gewoon lid, andere als plaatsvervangend lid. Slomp kenschetst dit netwerk waarin arbeidsvoorwaardenbeleid wordt gevormd als 'een kleine elite' (2004, 46), die elkaar naast het formele overleg ook veelvuldig informeel treft. Daarnaast komen er binnen dit netwerk ook veelvuldig wisselingen van posities voor. Bekende voorbeelden hiervan zijn het vakbondsverleden van oud premier Kok en van Minister De Geus. Visser en Hemerijck (1997) benadrukken dat corporatisme een netwerk van politieke ruil omvat, waarin men door veelvuldige onderhandelingen ieders posities kent, en waarin door het gemeenschappelijke belang op langere termijn wederzijds vertrouwen ontstaat. Dit lange termijn belang zorgt voor hoge exit kosten voor de deelnemers en de hoge toetredingskosten voor nieuwe deelnemers (Visser en Hemerijck 1997, 68-71). Deze geslotenheid is één van de belangrijke kenmerken van een neocorporatistische overlegstructuur (Schmitter 1979). Hoezeer er sprake is van een gesloten netwerk van werkgevers en werknemersvertegenwoordigers blijkt wel uit de beperkte mogelijkheden van buitenstaanders om toe te treden tot de SER en de STAR. Formeel is de toegang tot de SER iedere twee jaar onderwerp van heroverweging en kunnen zich nieuwe partijen aanmelden om benoemingsgerechtigd te worden. De SER brengt over haar samenstelling zelf advies uit aan de Minister van Sociale Zaken. In de praktijk zullen eisen van representativiteit de toegang tot de SER beperken, zoals blijkt uit het feit dat de samenstelling sinds de moeizame toetreding van onafhankelijke bonden met de vakcentrale voor Middengroepen en Hoger Personeel, al bijna dertig jaar niet meer is gewijzigd.³ De reactie van de Minister van Sociale Zaken De Geus op kamervragen over het invullen van vacatures voor Kroonleden van de SER bevestigt het gesloten karakter: ook voor de onafhankelijke leden van de SER wordt een open sollicitatieprocedure door de minister niet wenselijk geacht.⁴ Dit sluit overigens niet uit dat andere partijen wel *indirect* toegang hebben tot het overleg in de SER, hetzij via de

Kroonleden, hetzij via de commissies waarin tal van maatschappelijke belangenorganisaties zitting hebben. Zo heeft de Consumentenbond bijvoorbeeld zitting in de Commissie voor consumenten-aangelegenheden. Ook na de afschaffing van de verplichte adviesvraag aan de SER, in 1997, is het aantal door de SER uitgebrachte adviesaanvragen niet verminderd in aantal of belangrijkheid (SER 2001). Sterker nog, de SER concludeert zelfs dat ook ministers op andere beleidsterreinen steeds meer adviesvragen indienen (SER 2001, 23). Het privaatrechtelijke karakter van de Stichting van de Arbeid maakt toetreding van buitenstaanders overigens per definitie lastig. De geslotenheid van het centraal overleg geldt voor ook voor de decentrale leden van de koepels van werknemers- en werknemersorganisaties. Zij kunnen alleen het overleg beïnvloeden via vooroverleg met de eigen vakcentrales en werkgeverscentrales. Zelfs voor de voorzitters van de grotere werkgevers en werknemersorganisaties is de formele toegang beperkt, al is deelneming soms mogelijk als plaatsvervangende leden (Windmuller et. al. 1987).

*De schaduw van de hiërarchie:
de sturende rol van de overheid*

Visser en Hemerijck benadrukken dat het Nederlandse arbeidsvoorwaardenbeleid gekenmerkt wordt door de typische neocorporatistische rol van de overheid, die het overleg faciliteert en daarbij de condities aangeeft waaronder de 'buitenparlementaire' besluitvorming kan plaatsvinden. Scharpf (1997) noemt dit de 'schaduw van de hiërarchie' en refereert daarbij expliciet aan het verschijnsel van zelforganisatie, bijvoorbeeld tussen sociale partners (zie ook Visser en Hemerijck 1997, 66). Bij een sterk indirect sturende overheid, zouden we toch lobbyactiviteiten van belangenorganisaties kunnen verwachten richting het parlement. Het is de vraag of we die ook kunnen aantreffen.

4. Casus: De algemeen verbindend verklaring van CAO's

Een belangrijk voorbeeld van een indirect sturingsinstrument van de overheid is het dreigement om CAO's niet meer algemeen verbindend te verklaren (kortweg AVV; zie Slomp 2004, 48). Het algemeen verbindend verklaren is een instrument waarbij de Minister van Sociale Zaken bepalingen uit CAO's

die zijn afgesloten door werkgevers en werknemersorganisaties, na een representativiteitstoets⁵, geldig kan verklaren voor alle bedrijven in een bepaalde sector. Voor de CAO-partijen heeft het algemeen verbindend verklaren van CAO's en bepalingen daarin belangrijke voordelen: werkgevers hoeven niet te vrezen dat zij door hun CAO loonkosten gaan betalen die hun concurrentiepositie aantast. De loonkosten van bedrijven in de sector zullen immers, na algemeen verbindend verklaring door de Minister van Sociale Zaken, ook voor concurrenten gaan stijgen. Voor de niet aangesloten werkgever (en in mindere mate werknemer) heeft het algemeen verbindend verklaren als voordeel dat onderhandelingskosten beperkt blijven. Het nadeel voor een werkgever die niet is aangesloten bij één van de CAO-partijen, is dat bepalingen worden opgelegd waarover hij geen inspraak heeft gehad. Deze werkgever kan zich niet onttrekken aan de uitkomst van onderhandelingen waar hij zelf niet aan heeft deelgenomen.

Dit instrument heeft als voordeel dat het de arbeidsrust ten goede komt en inkomensgelijkheid bevordert.⁶ Het geeft de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid ook (samen met georganiseerde werkgevers en werknemers) belangrijke zeggenschap over de arbeidsvoorwaarden van niet georganiseerde werkgevers, waardoor het overleg tussen de georganiseerde partijen aanzienlijk wordt vergemakkelijkt. Dat deze faciliteit evenwel niet onvoorwaardelijk is, blijkt wel uit de veelvuldige dreigingen om het instrument af te schaffen wanneer CAO afspraken belangrijke sociaal economisch beleid dreigen te doorkruisen.

Het dreigen om de AVV af te schaffen of niet toe te passen is daarmee een belangrijk indirect sturingsinstrument van de overheid in de arbeidsvoorwaardenvorming (Slomp 2004: p 48). Dit dreigement is door de Minister van Sociale Zaken de laatste 15 jaar ook herhaaldelijk geuit (NRC Handelsblad, 10-12-1991; 6-11-1993; 20-11-1993; 20-1-1994; 20-8-1994; 5-12-2001; 12-8-2005). Gecombineerd met de opname in de Regeerakkoorden van Balkenende I en II, geeft dit aan dat de dreiging ook serieus genomen moet worden. Dat dit dreigement ook door sociale partners zeer serieus wordt genomen blijkt uit de afloop van het meest recente conflict tussen vakorganisaties en de Minister. In het najaarsak-

koord van 2003 werd met de werkgevers en werknemerscentrales afgesproken om een nullijn te hanteren voor contractlonen. Toen het overleg in 2004 met de werkgevers en de werknemers over de vervroegde uittreding en prepensioenering mislukte, zegden de vakbonden de overeenkomsten over de nullijn op. Als reactie daarop besloot Minister de Geus van Sociale Zaken en Werkgelegenheid dat voor de periode 1 november 2004 tot 31 december 2005 CAO afspraken over loonstijgingen niet meer algemeen verbindend worden verklaard.⁷ Een jaar later, in zijn verslag over het Najaarsoverleg van oktober 2005 aan de Tweede Kamer toont hij zich tevreden over het uitblijven van een stijging van de contractlonen: de Centrales hebben hun bonden grosso modo aan de nullijn weten te houden.⁸

Uit het feit dat de AVV ondanks herhaaldelijke aanvallen nog steeds bestaat, valt af te leiden dat zowel voor overheid als sociale partners het algemeen verbindend verklaren nog steeds een belangrijk sturingsinstrument is in het centrale overleg, dat overheid en sociale partners bijeen houdt. Dit toont aan dat het geïnstitutionaliseerde overleg tussen werkgevers en werknemers nog altijd de belangrijkste manier is waarop arbeidsvoorwaarden worden gevormd en dat de overheid daarbinnen voorwaarden stelt en afdwingt. Op zich sluit een sterke positie van de overheid en het gehoorzamen hieraan door de centrale organisaties van werkgevers en werknemers (en de aangesloten leden) niet uit dat werkgevers en werknemersvertegenwoordigers ook via parlementaire beïnvloeding hun belangen zullen proberen te verdedigen. Het sterk sturende karakter van de AVV zou zelfs kunnen leiden tot meer parlementaire beïnvloeding door werkgevers en werknemers. Gezien het gesloten karakter van het centraal overleg, ligt een structurele toevlucht tot een dergelijke parlementaire strategie niet voor de hand, eenvoudigweg omdat de sociale partners hiermee het risico lopen dat actoren buiten het gesloten netwerk alsnog toegang verkrijgen tot besluitvorming over arbeidsvoorwaarden.

Wat wel meer voor de hand ligt is dat andere belangenorganisaties dan de erkende koepelorganisaties van werkgevers en werknemers invloed zullen proberen uitoefenen via het parlement. Die invloed moet het sterkst merkbaar zijn voor het instrument van de AVV, dat immers verstrekkende gevolgen heeft voor niet- of anders-vertegenwoor-

digde werkgevers en/of werknemers. Wanneer er sprake is van een dergelijke 'emancipatie van andere belangengroepen' door middel van lobbyactiviteiten bij het parlement, en wanneer die beïnvloedingspogingen enige mate van succes hebben, dan zouden we dit terug moeten vinden in Kamervragen aan de Minister van Sociale Zaken. Om een indruk te geven van een eventuele beïnvloeding

via Tweede Kamerleden is nagegaan of en welke Kamervragen er zijn gesteld in de periode januari 1995 tot oktober 2005 over het Algemeen Verbindend Verklaren van CAO's. Vervolgens is geanalyseerd hoe waarschijnlijk het is dat aan deze vragen lobbyactiviteiten van belangenorganisaties ten grondslag liggen. De resultaten hiervan zijn weergegeven in tabel 1.

Tabel 1: Kamervragen over AVV naar herkomst, kwestie en jaar

Jaar	Partij	Kwestie	Nr.
2005	Groep Nawijn	Naleving van AVV-verklaarde CAO's; oneerlijke concurrentie Poolse werknemers	TK: aanhangsel 2326
2005	SP	Vragen over aangevraagde dispensatie van AVV cao	TK: aanhangsel 2248
2005	VVD	Vragen over premies die ongeorganiseerde werkgevers en werknemers moeten betalen voor AVV van CAO's	TK: aanhangsel 1699
2005	D66	Vragen over administratieve procedure bekendmaking AVV	TK: aanhangsel: 1097
2004	PvdA	Wijziging Wet AVV voor dienstverleners uit nieuwe lidstaten EU	TK: aanhangsel: 773
2003	PvdA	Representativiteit CAO's en onrechtmatig gebruik van CAO fondsen	TK: aanhangsel 513
2003	VVD	Inzicht in AVV Fondsen	TK: aanhangsel 149
2003	PvdA	Premies AVV fondsen voor niet AVV bedrijven	TK: aanhangsel 1579
2003	VVD	Afkalvende representativiteit Nederlandse vakbeweging en AVV voor niet-georganiseerden	TK: aanhangsel 1044
2002	VVD	Dalend vakbondslidmaatschap en representativiteit AVV	TK: aanhangsel 833
2001	VVD	Toezicht CAO fondsen als voorwaarde voor AVV	TK aanhangsel 1586
2001	VVD	• Inzage jaarverslagen centrale werkgevers en werknemersorganisatie tbv toezicht CAO fondsen	TK: aanhangsel 1351
		• Over AVV en mogelijke strijdigheden met Mededingingswet	TK: aanhangsel 1246
2001	VVD	Dalend ledental FNV bonden en representativiteit van de Horecacao mbt AVVerklaring	TK: aanhangsel 1178
1999	VVD	Dalend ledental FNV bond en representativiteit van de Horeca cao mbt. AVVerklaring	TK: aanhangsel 442
1999	VVD	Premiedifferentiatie en verplichte polissen voor niet aangesloten werkgeversen AVVerklaarde CAO's	TK: aanhangsel 225
1998	GroenLinks	Vragen over ontduiking van AVVerklaarde CAO's	TK aanhangsel 780
1995	VVD	Vraag over bezwaarschrift Belangenvereniging Tankstations tegen AVV	TK: aanhangsel 54
1995	VVD/D66	Vragen over mate waarin BouwCAO algemene beleidslijnen, Europese Regelgeving doorkruist en AVVerklaren van deze CAO.	TK: aanhangsel 814

Uit tabel 1 blijkt duidelijk dat er in de afgelopen tien jaar 18 Kamervragen zijn gesteld over het algemeen verbindend verklaren van (bepaalde) CAO's. De VVD stelt hiervan 60% van de vragen, die voornamelijk betrekking hadden op de correcte uitvoering van CAO-fondsen en de representativiteit van CAO-partijen.

Tabel 2: Samenvatting Kamervragen over AVV naar soort vraag

Soort vraag	Kamerstuk	Totaal
Twijfel/problemen over representativiteit	1044; 833; 1178; 442; 54	5
Twijfel over correcte uitvoering werkgevers en werknemersorganisaties	1699; 1097; 513; 149; 1579; 1586; 1351/1246; 225	7
Over doorkruising Regeringsbeleid en/of Europese regelgeving	1351/1246; 814	3
Naleving AVVerklaarde CAO's	2326; 2248; 773; 780	4

In tabel 2 zijn dezelfde Kamervragen gegroepeerd naar het soort van vragen dat is gesteld. Deze tabel laat zien dat het overgrote deel van de Kamervragen gaan over kennelijke twijfels over de correcte uitvoering van administratieve en financiële procedures door de werkgevers en werknemersorganisaties van verplichtingen die voortkomen uit algemeen verbindend verklaarde CAO's, waarbij soms nadrukkelijk vragen worden gesteld over de belangen van niet-georganiseerde werknemers en werkgevers (aansluitnummers 1579; 225; 1699). Het is onwaarschijnlijk dat de twijfels over de uitvoering van procedures het resultaat zijn van beïnvloedingspogingen van de werkgevers en werknemerspartijen zelf. Hetzelfde geldt voor de vragen waarbij twijfels wordt uitgesproken over de representativiteit van de vakverenigingen en werkgeversorganisaties die de CAO's afsluiten waarvoor zij AVV aanvragen. Ook lijkt het niet aannemelijk dat werkgevers- en werknemerspartijen parlementariërs aanzetten tot het stellen van vragen over mogelijke strijdigheid van hun CAO's met andere beleid en regelgeving. Van de vragen die gaan over de naleving van CAO-bepalingen betreft de helft (te weten aansluitnummers 2326; 780) een vraag om actie aan de Minister van Sociale Zaken om toe te zien op de naleving van CAO's. Het toezicht en het afdwingen van de naleving van CAO-bepalingen is echter een zaak van de CAO-partijen. Het is net zo onwaarschijnlijk dat werkgevers en werknemersorganisaties met vragen over deze bevoegdheden bij Kamerleden zullen aankloppen. Op basis van de analyse van Kamervragen moet daarom worden geconcludeerd dat er niet of nauwelijks sprake is van beïnvloeding van het Parlement door de werkgevers- en werknemerspartijen die tot het geïnstitutionaliseerde overleg behoren. Wel blijken er over de AVV meer algemeen kritische Kamer-

vragen te worden gesteld zoals vragen over de representativiteit van de vakorganisaties. Andere Kamervragen lijken voort te komen uit de problemen van specifieke sectoren, zoals de representativiteit van de Horeca-CAO of belangenorganisaties, zoals de Belangenvereniging Tankstations. Met name deze laatste categorie vragen zou wel degelijk het resultaat kunnen zijn van lobbyactiviteiten.

5. Discussie en onderzoeksagenda

De centrale stelling van dit artikel luidt dat de Nederlandse sociaal-economische verhoudingen nog altijd als corporatistisch dienen te worden aangemerkt. De belangrijkste argumenten daarvoor zijn tweeledig. In de eerste plaats is de relatie tussen de sociaal-economische partners een hiërarchische verhouding. In de tweede plaats speelt de overheid, meestal op de achtergrond maar zeker niet altijd, een beslissende rol in het sociaal overleg. De overheid kan zich hierbij beroepen op twee machtsinstrumenten. Het eerste instrument is dat de overheid kan dreigen met unilateraal ingrijpen (Visser en Hemerijck 1997; Scharpf 1997). Het tweede instrument is dat de overheid mede de toegang bepaalt tot het geïnstitutionaliseerd overleg: welke actoren behoren tot een exclusieve groep van onderhandelaars. Deze twee machtsmiddelen van de overheid herbevestigen het hiërarchische karakter van de relatie tussen de sociale partners. De twee machtsmiddelen zorgen er tevens voor dat de samenwerking tussen belangenorganisaties en overheid op sociaal-economisch terrein een zeer gesloten circuit betreft. Een lobbynetwerk daarentegen kent een open karakter waardoor het gemakkelijker is voor nieuwe actoren om deel te nemen aan de beleidsvorming en –uitvoering en waardoor elke belangenorganisatie op de lange termijn wel eens een succes boekt. Van deze kenmerken van het lob-

byisme lijkt in de huidige verhoudingen tussen de sociale partners en overheid evenwel weinig sprake te zijn. In de gesloten corporatistische verhoudingen van sociaal economisch Nederland is het nog steeds heel moeilijk om toegelaten te worden tot de exclusieve club van sociaal-economische partners..

Dit artikel heeft laten zien dat de beleidsvorming op sociaal economisch terrein nog altijd plaatsvindt binnen een gesloten netwerk van werkgevers- en werknemerspartijen en de overheid. De overheid heeft in dit netwerk belangrijke sturingsinstrumenten: zij bepaalt mede de toegang tot het sociaal overleg en kan de sociale partners via indirecte sturingsinstrumenten, zoals het AVV, nog altijd sturen in het arbeidsvoorwaardenbeleid. Het voorbeeld van het besluit van Minister de Geus om loonafspraken boven de zogenaamde nullijn niet algemeen verbindend te verklaren, laat zien dat overheidssturing niet alleen op centraal niveau effectief is, maar ook resultaat heeft op het decentrale niveau van CAO-onderhandelingen. Ook een analyse van Kamervragen in de afgelopen tien jaar geeft geen aanleiding voor het vermoeden van sterke lobbyactiviteiten bij het parlement door sociale partners. Van de teloorgang van besluitvorming van geïnstitutionaliseerd overleg lijkt daarom op het terrein van arbeidsvoorwaardenvorming geen sprake te zijn.

Dit laat onverlet dat er sprake kan zijn van meer lobbyactiviteiten bij het parlement door bedrijven en (on)georganiseerde werknemers. Sterker nog,

juist de geslotenheid van het netwerk van de sociale partners zou aanleiding kunnen zijn voor andere partijen om hun toevlucht te zoeken tot parlementaire beïnvloeding. Dit kunnen partijen zijn die niet vertegenwoordigd worden door de zes partijen in de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-economische Raad. Het ontbreken van een stem in het netwerk van arbeidsvoorwaardenvorming zou dan wellicht kunnen worden gecompenseerd door parlementaire beïnvloeding. Een toename in lobbyactiviteit is daarmee in Nederland complementair aan neocorporatistische besluitvorming en duidt op de emancipatie van anders- of niet-georganiseerden. Ook zou het gesloten netwerk van centrale besluitvorming met de sturende rol van de overheid aanleiding kunnen zijn voor decentrale partijen om via het parlement te lobbyen, wanneer zij juist door het sterk macro-economische belangen op centraal hun locale en decentrale belangen niet meer voldoende vertegenwoordigd achten. Kennis over eventuele lobbyactiviteiten zou een interessant licht schijnen op de manier waarop (relatieve) buitenstaanders proberen om invloed uit te oefenen op besluitvorming die plaatsvindt binnen een voor hun ontoegankelijk, hiërarchisch gestuurd netwerk. Dit vergt in de eerste plaats een grondige analyse van eventuele lobbyactiviteiten via het parlement. Daarvoor zou niet alleen het aantal contacten moeten worden vastgesteld, maar juist ook de herkomst en het onderwerp van de lobbyactiviteiten.

Noten

1 Recente publicaties van haar hand zijn 'Identifying Latent Conflict in Collective Bargaining', *Rationality and Society* 15(1): 15-43; 'A theory of soft policy implementation in multi-level systems with an application to Dutch social partnership', *Acta Politica* 39(1): 31-58.

2 In Oostenrijk was veeleer sprake van duopolie met de sociaaldemocratische SPD.

3 Uiteraard de noodzakelijke wijzigingen daargelaten die voortkwamen uit de fusie van de NKV en NVV in de FNV en die van VNO en NCW.

4 Brief van Minister de Geus aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal dd. 6 september 2005 (Kamervragen met aanhangsel 2005-2006, nr 117).

5 Op deze representativiteitstoets hebben de Sociale Partners overigens zelf een belangrijke invloed. De Stichting

van de Arbeid wordt hierover advies gevraagd door de Minister van Sociale Zaken.

6 Dit instrument wordt overigens in twijfel getrokken vanwege de strijdigheid met Europese mededingingsregulering en omdat het marktwerking zou tegengaan. (Delsen 2002; Rojer 2003). Rojer berekent dat het algemeen verbindend verklaren van CAO's slechts een zeer geringe invloed kan hebben op loonontwikkeling (Rojer, 2003).

7 Besluit van de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid nr. AV/CAM/04/55433 tot wijziging van het toetsingskader Algemeen Verbindend Verklaren van CAO-bepalingen.

8 *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Brief van de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, vergaderjaar 2005-2006, 30300XV nr. 5.

Literatuur

- Akkerman, A., 2000, *Verdeelde Vakbeweging en Stakingen: Concurrentie om Leden*, Amsterdam: Thela Thesis.
- Binderkrantz, A., 2003, 'Strategies of Influence: How Interest Organizations React to Changes in Parliamentary Influence and Activity'. *Scandinavian Political Studies* 26: 287-306.
- Blom-Hansen, J., 2000, 'Still Corporatism in Scandinavia? A Survey of Recent Empirical Findings'. *Scandinavian Political Studies* 23: 157-181.
- Blom-Hansen, J., 2001, 'Organized Interests and the State: A Disintegrating Relationship? Evidence from Denmark'. *European Journal of Political Research* 39, 391-416.
- Blom-Hansen, J. en C. Daugbjerg, 1999, 'Magtens Organisering', in J. Blom-Hansen & C. Daugbjerg, *Magtens Organisering: Stat og Interesseorganisationer i Danmark*. Aarhus: Systime.
- Christiansen, P.M. en H. Rommetvedt, 1999, 'From Corporatism to Lobbyism? Parliaments, Executives and Organized Interest Groups in Denmark and Norway'. *Scandinavian Political Studies* 22: 195-220.
- Delsen, L., 2002, *Exit Poldermodel? Socioeconomic Changes in the Netherlands*, Westport, CT: Praeger.
- Goldthorpe, J.H. (red.), 1984, *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*, Oxford: Clarendon Press.
- H.C. Katz, W. Lee en J. Lee (red.), 2004, *The New Structure of Labor Relations*, Ithaca: Cornell University Press.
- Katzenstein, P.J., 1985, *Small States in World Markets. Industrial Policy in Europe*, Ithaca: Cornell University Press.
- Kersbergen, K. van, 1995, *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Welfare State*, London: Routledge.
- Kersbergen, K. van en B. Verbeek, 2004, 'Subsidiarity as a Principle of Governance in the European Union'. *Comparative European Politics* 2: 143-163.
- Lee, W., J. Lee en H.C. Katz, 2004, 'Reconstructing Decentralized Collective Bargaining and Other Trends in Labor-Management-Government Interactions'. In: H.C. Katz, W. Lee en J. Lee (red.), 2004, *The New Structure of Labor Relations*, Ithaca: Cornell University Press.
- Lehmbruch, G. en P.C. Schmitter (red.), 1982, *Patterns of Corporatist Policy-Making*, Beverly Hills and London: Sage.
- Lijphart, A., 1977, *Democracy in Plural Societies*, New Haven: Yale University Press.
- Martin, A., 1994, 'Labour, the Keynesian Welfare State, and the Changing International Political Economy'. In: R. Stubbs en G.D.R. Underhill (red.), *Political Economy and the Changing Global Order*, New York: St. Martin's Press.
- Milward, A., 1992, *The European Rescue of the Nation State*, Londen: Routledge.
- Panitch, L., 1981, 'Trade Unions and the Capitalist State'. *New Left Review* 125: 21-43.
- Regeerakkoord Kabinet Balkenende I, 2002, *Werken aan vertrouwen, een kwestie van aanpakken*, Handelingen Tweede Kamer 2001-2002, 28 375, nr.5.
- Regeerakkoord Kabinet Balkenende II, 2003, *Meedoen, meer werk, minder regels*. Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, 28 637, nr. 19.
- Rojer, M.F.P., 2003, 'Strategie en Beleid - Geen Loonopdriving door AVV van CAO's'. *Economisch-Statistische Berichten* 88: 160-161.
- Scharpf, F.W., 1997, *Games Real Actor Play. Actor-Centered Institutionalism in policy research*, Boulder, CO: Westview Press.
- Schmitter, P.C., 1979, 'Still the Century of Corporatism'. In: P.C. Schmitter en G. Lehmbruch (red.), *Trends towards Corporatist Intermediation*, London: Sage.
- Scholte, J.A., 2005, *Globalization*, Houndsmill: Palgrave.
- Slomp, J., 2004, 'The Netherlands: Resilience in Structure, Revolution in Substance'. In: H.C. Katz, W. Lee en J. Lee (red.), 2004, *The New Structure of Labor Relations*, Ithaca: Cornell University Press.
- Sociaal-economische Raad, 2001, *Werken aan draagvlak. Evaluatie van de adviestaak van de Sociaal-economische Raad*, Den Haag: SER.
- Streeck, W. en P.C. Schmitter, 1991, 'From National Corporatism to Transnational Pluralism'. *Politics and Society* 12: 133-165.
- Svensson, T. en P. Öberg, 2002, *Exploring Networks of Power, Trust, and Deliberation in Swedish Industrial Relations*. Paper presented at the XIIIth Nordic Political Science Association, Aalborg, August 15-17.
- Visser, J. en A. Hemerijck, 1997, *'A Dutch Miracle'. Job Growth, Welfare reform, and Corporatism in the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wassenberg, A.F.P., 1982, 'Neocorporatism and the Quest for Control: the Cuckoo Game'. In: Lehmbruch en Schmitter (red.), 1982, *Patterns of Corporatist Policy-Making*, Beverly Hills and London: Sage.
- Windmuller, J.P., C. de Galan en A.F. van Zweeden, 1987, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Utrecht: Het Spectrum.
- Woldendorp, J., 2005, *The Poldermodel: From Disease to Miracle? Dutch Neo-corporatism 1965-2000*, Amsterdam: Thela Thesis.